

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.3.06>

ESTICA VANADE AKTIDE PEAARHIIVIS VARSSAVIS

E. TARVEL

Niinimetatud Poola aeg on kõige vähem uuritud lõike feodalismi ajaloost Eestis. Marksistlikult on vastavat ajajärku käsitletud ainult «Eesti NSV ajaloo» I köites O. Saadre¹ ja kogumikus «Очерки истории СССР» A. Vassara² poolt. Balti-saksa ajaloolased pöörasid Poola võimuperioodi käsitlemisele suhteliselt vähe tähelepanu. Peamiselt oli see tingitud nende tendentslikult negatiivsest suhtumisest Poola võimude tegevusse. Kodanlik eesti historiograafia jõudis üle Poola aja ühekülgses hindamisest,³ kuid ei suutnud anda rohkem kui paar üldkäsitlust, mis oma valdavas osas pealegi ei rajanenud iseseisvale allikate uurimisele.⁴ Monograafilist laadi üksikküsimusi käsitlevaid kirjutusi ilmus samuti ainult mõned ning needki olid väikese ulatusega artiklid.⁵

¹ Eesti NSV Ajalugu, I köide. Toim. A. Vassar, Tallinn, 1955, lk. 307—315; vt. ka Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud G. Naan, 2. trükk, Tallinn, 1957, lk. 104—106. Viimases on vastavad osad väga napid, piirdudes vaid mõne lõiguga.

² Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV в. — начало XVII в. Под редакцией А. Н. Насонова, Л. В. Черепнина, А. А. Зимина. Москва, 1955, lk. 795—801.

³ N. Treumuth [Loone], Ocena Czasów Polskich w historjografji estońskie. «Przegląd Historyczny» 1932, t. XXX, z. 1, lk. 123—132. Artikkel annab täieliku ülevaate Poola ajast eesti historiograafias 1934. aastani. J. Vassar, «Halb» Poola ja «hää» Rootsi aeg. «Olion» 1930, nr. 8, lk. 2—6.

⁴ Eesti ajalugu, III köide. Tegevtoimetaja O. Liiv, peatoimetaja H. Kruus, Tartu, 1940, E. Tenderi poolt kirjutatud osad, eriti lk. 68—108; Eesti rahva ajalugu II. Toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Tartu, 1933. J. Vasara poolt kirjutatud pt. XXXVIII «Poola aeg Lõuna Eestis», lk. 754—812; N. Loone [Treumuth], Jooni Poola ajast Eestis. Koguteos «Poola», Tallinn, 1930, lk. 35—58.

⁵ O. Freymuth, Tartu linn aastail 1558—1625. Koguteos «Tartu», Tartu, 1927, lk. 44—58; N. Loone [Treumuth], Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582—1584). Koguteos «Kultuuri ja teaduse teilt», Tartu, 1932, lk. 92—105; N. Loone [Treumuth], Der Plan der Kolonisierung Livlands 1582—1584. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXX (Liber saecularis), Tartu, 1938, lk. 393—414; N. Loone [Treumuth], Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis (1582). «Ajalooline Ajakiri», 1932, nr. 1, lk. 36—44; H. Sepp, Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul. «Ajalooline Ajakiri», 1932, nr. 1, 2, 3, lk. 1—15, 99—110, 140—148; H. Sepp, Rootsi-Poola sõda Eesti- ja Liivimaal. «Sõdur», 1929, nr. 24/25/26, lk. 591—596. Maa- ja koguteoste sarjas «Eesti. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus» ilmunud ajalooliste ülevaadete vastavad osad: Pärnumaa. Toim. A. Tammekann jt., Tartu, 1930 — H. Sepa sulest, eriti lk. 188—198, vt. ka H. Laakmanni kirjutatud Pärnu linna ajaloolisest ülevaatest sealsamas lk. 724—727; Tartumaa. Toim. J. Rumma jt.,

Otse kurioosumina on küllaltki mahukas «Eesti majandusajaloo» I köites Poola perioodi majandusajaloole pühendatud ainult 4 lehekülge.⁶

Sellise olukorra peamiseks põhjuseks oli nii publitseeritud kui ka kohalikes arhiivides leiduva publitseerimata allikmaterjali nappus Lõuna-Eesti kohta XVI sajandi lõpust ja XVII algusest. Allikapublikatsioonidest tuli kõigepealt kõne alla J. Jakubowski ja J. Kordzikowski poolt avaldatud poolakeelne 1599. aasta Liivimaa revisjoni protokoll,⁷ mis pakub väärtuslikku materjali feodaalse mõisamajanduse seisundi ja talurahva olukorra uurimiseks. Sotsiaal-majanduslike küsimuste uurimiseks pole teiste publitseeritud materjalide hulgas temaga ligilähedaltki võrset allikat. Eesti arhiivides leidub materjali XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguse kohta samuti väga kasinalt.⁸ Suhteliselt rikkalikult on Polonica esindatud endises Tartu linnaarhiivis,⁹ kus on säilinud raeprotokolle, kontrakte, arveid, privileege ja kirju Poola võimukandjatelt, jooksvat kirjavahetust jms. Neis leidub väärtuslikku materjali, mis valgustab linna magistraadi tegevust, tema suhteid Poola võimudega, vastureformatsiooni Tartus, linna majanduslikku olukorda jne. Esmajoones on neil materjalidel tähtsust siiski lokaalajaloo seisukohalt. Enamikus ülalmainitud arhiivifondides leidub XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguse Polonicat laialipaisatuna üksikute dokumentide ja lehtede kaupa, mis pealegi enamasti puudutavad kõrvalise tähtsusega pisiküsimusi. Kõik Eesti NSV arhiivides leiduvad sellealased materjalid kokku ei ole suutelised andma kuigi täielikku ülevaadet oludest Poola valdusalal Lõuna-Eestis.

Väljaspool vabariigi hoidlaid on tähtsaimaks vastavate arhiivimaterjalide koon-diseks «Leedu meetrika» NSV Liidu Vanade Aktide Riiklikus Keskariivis Moskvas.¹⁰ Sellele materjalile kui väärtuslikule ajalooallikale on tähelepanu juhtinud R. Hausmann juba 1872. aastal.¹¹ Viimasel ajal on «Leedu meetrika» materjale põhjalikumalt kasutanud

Tartu, 1925 — H. Sepa sulest, eriti lk. 88 ja 89; Valgamaa. Toim. A. Tammekann jt., Tartu, 1932 — R. Kenkmani (Kenkmaa) sulest, eriti lk. 150—164 ja 550—552; Viljandi-maa. Toim. A. Luha jt., Tartu, 1939 — H. Sepa sulest, eriti lk. 262—266 ja 272—277.

⁶ Eesti majandusajalugu I. Toimetanud H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar. Tartu, 1937, lk. 172—176.

⁷ Inflanty. Cześć I. Polska XVI wieku pod względem geograficzno — statystycznym, tom XIII, źródła dziejowe XXIV, 1. Wydali Jan Jakubowski Józef Kordzikowski, Warszawa, 1915. Teiste allikapublikatsioonide kohta vt. N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskariivis. Tartu, 1931, lk. 35—37.

⁸ Peamiselt järgmistes: RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskariiv), f. 854 (Eestimaa rüütelkond), nim. 1—3; f. 1 (Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi), nim. 2, publitseeritud Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloog. Eesti Riigi Keskariivi Toimetised nr. 3 (1—2). Tartu, 1935; f. 2057 (Wrangelite perekonna fond); f. 2062 (Kukruze mõis ja perekond von Toll); f. 1000 (Pärnu magistraat), nim. 2; f. 1002 (Viljandi magistraat), nim. 2.

Tallinna Linna ja Harju Rajooni Riiklik Arhiiv, Polonica (B. G. 1—12). Vt. G. v. Hansen, Katalog des Revaler Stadtarchivs. 2. v.-a. v. a. O. Greiffenhagen. Reval, 1926, lk. 154—155.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Muuseum, D fond, f. 104 (Ungern-Sternbergide perekonnaarhiiv), nim. 1—7; f. 115 (Pergamentürikud), nim. 1—3; f. 116 (Paberdokumendid), nim. 1—3.

Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslik Raamatukogu, käsikirjade osakond. Käsikiri nr. 311 (Urkunden-Abschriften die Geschichte Liv- u. Estlands betreffend): 2 (Livland. Poln. Periode), : 4 (Die Städte Liv- u. Estlands betr. Poln. u. Schwed. Periode); De la Gardie'de perekonnaarhiiv.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzvaldi nimeline Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond, Opetatud Eesti Seltsi materjalid.

Kõigi arhiivimaterjalide osas vrd. N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskariivis.

⁹ RAKA, f. 995 (Tartu magistraat), nim. 1—3.

¹⁰ ЦГАДА, ф. 389 (Литовская Метрика); Vt. С. Л. Пташицкий, Описание книг и актов Литовской Метрики. Спб., 1887.

¹¹ R. Hausmann, Archivstudien zur livländischen Geschichte I. Livonica im polnischen Reichsarchiv, Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostsee-Provinzen Russlands, Zwölfter Band, Riga, 1880, lk. 72—121.

ajalookandidaat V. Dorošenko, kelle sulest on ilmunud ülevaateartiklid, mis rõhuvad nende tähtsust nii Läti NSV kui ka Eesti NSV ajaloo allikana.¹² «Leedu meetrika» ürikud on Eesti NSV XVI—XVII sajandi ajalooallikaina kahtlemata väga olulise tähtsusega ning nende kasutamata jätmise seniste uurijate poolt on olnud meie ajalooeaduse puudujäägiks. Lisaks 7 kirjeraamatule (libri inscriptionum) ja 3 revisjoniraamatule (libri revisionum),¹³ mida märgib V. Dorošenko, leidub Esticat vähemal määral veel mitmes «Leedu meetrika» köites. Kõik need materjalid koosnevad peamiselt läänikirjadest või mõisate ostu-müüki fikseerivatest dokumentidest. «Leedu meetrika» kajastab feodaalse maavalduse ajalugu Liivimaal XVI ja XVII sajandi vahetusel (ekstserptide kaudu isegi XV—XVI sajandil) ning Poola võimude agraarpoliitikat. «Leedu meetrika» ürikud ei puuduta tegelikult üldse tootlike jõudude taset, ainult väga põgusaid andmeid võib neist leida rahvastiku põhimassi, talurahva olukorra kohta, nad aga ei võimalda õigupoolest mingit ettekujutust saada mõisamajanduse arengutasemest ega luua pilti XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguse teoorjuslikust mõisamajandist. Erandiks on ainult paar revisjoniprotokollit, mis sisaldavad sedalaadi andmeid.

Hoopis täielikumat pilti XVI sajandi lõpu oludest aitavad saada materjalid, mis leiduvad Varssavis Vanade Aktide Peaarhiivis (Archiwum Głowne Akt Dawnych = AGAD). Neid materjale tutvustas osaliselt avalikkusele N. Beljaševski 1896. aastal.¹⁴ Sellele vaatamata pole neid Liivimaa ajaloo uurijad peaaegu üldse kasutanud.¹⁵ Varssavi arhiivid ja raamatukogud said Teise maailmasõja käigus, eriti Varssavi ülestõusu ajal, tugevasti kannatada. Sealne Estica (niivõrd kui sõjaeelsed andmed lubavad otsustada) on õnnekombel enam-vähem kõik säilinud. Hukunud väärtustest võiks märkida ainult 1599. aasta Liivimaa privileegide revisjoni protokollit originaali.¹⁶

Esticat leidub Vanade Aktide Peaarhiivis kahes fondis — Kuninglikus Finantsarhiivis (Archiwum Skarbu Koronnego = ASK) ja Zamoyskite Arhiivis (Archiwum Zamoyskich). Kuninglik Finantsarhiiv sisaldab poola ajaloolaste poolt alati hoolega kasutatud arhivaale XV sajandi lõpust kuni XVIII sajandi lõpuni. Materjalid puudutavad peamiselt majanduslike suhete valdkonda ulatusliku Rzeczpospolita eri osades ning on väga väärtuslikud. Liivimaal oli riigimaade haldus 1582. aastast alates korraldatud Poola eeskujul. Tulunduslikult jagunesid valdused staarostkondadeks ja folvarkideks. Staarostkond kujutas endast riigimaade komplekti, staarosti eluaegset ametilääni, mille keskuseks oli harilikult linnus ning mis jagunes folvarkideks ehk riigimõisateks, mille eesotsas seisis valitseja (urządnik). Folvargid omakorda jagunesid vardjaskondadeks ning küladeks. 1/3 staarostkonna tuludest oli määratud staarosti palgaks, 1/3 staarostkonna kohaliku eelarve kulude katteks ning 1/3 pidi laekuma kuninglikku fiskusesse.

¹² В. Дорошенко, Акты Литовской Метрики как источники по истории Латвии. «Latvijas PSR Zinātnu Akadēmijas Vēstis» 1957, nr. 12 (125), lk. 61—72; В. Дорошенко, Estonia в актах Литовской Метрики. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1958, nr. 4, lk. 319—327.

¹³ ЦГАДА, ф. 389, Книги записей № 75, 79, 80, 81, 82, 87, 90 (1588.—1617. а.); Книги переписей № 575 (1583. а.), 576 (1584.—1586. а.), 577 (1590. а.); вт. В. Дорошенко, Estonia в актах Литовской Метрики, lk. 319.

¹⁴ Н. Ф. Беляшевский, Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах б. Финансового управления Царства Польского. Труды Десятого археологического съезда в Риге 1896, том III, Москва, 1900, lk. 67—91.

¹⁵ 1933. a. augustis on lühikest aega arhiivis töötanud läti ajaloolane prof. A. Svābe ja 1938. a. augustis eesti ajaloolane mag. E. Tender, nagu selgub säilitusüksuste kasutuslehtedelt.

¹⁶ Vt. Straty bibliotek i archiwów Warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Tom III. Biblioteki. Warszawa, 1955, lk. 157. Kaotust leevendab see, et Riias on sama revisjoniprotokoll säilinud kolmes ärakirjas — Центральный Государственный Архив Латвийской ССР, ф. 214 (Лифляндского рыцарства), оп. 2, д. 129; Рукоп. отд. фонд. библиотеки Академии наук Латв. ССР, № 49; Отдел редких книг и рукописей Государственной республ. библиотеки Латв. ССР,

Riigikassa nõudis iga aasta staarostkonnalt tulude-kulude aruannet, ühtlasi saadeti staarostkonna- ja folvargiametnike kontrollimiseks ning staarostkonna üldise majandusliku olukorra kindlaksmääramiseks koha peale evidente ja komissare, kes esitasid oma töö tulemusena revisjoniprotokollid või folvarkide majanduslikud kirjeldused (poola keeles *inwentarz*). Taolistest riigi keskparaati koondunud ametlikest aruannetest ja protokollidest koosnebki Estica Kuninglikus Finantsarhiivis. Liivimaa staarostkondade kohta leidub Kuninglikus Finantsarhiivis materjali millegipärast aga ainult aastaist 1582—1590. Need materjalid käivad Laiuse, Põltsamaa, Tartu, Tarvastu, Vastseliina ja Viljandi staarostkonna ning nende juurde kuuluvate linnade ja asulate kohta.¹⁷ Ainsa erandi moodustab J. Jakubowski ja J. Kordzikowski poolt publitseeritud 1599. aasta revisjoniprotokoll,¹⁸ mis hõlmab ka Helme staarostkonna.

N. Beljaševski on omal ajal Kuninglikus Finantsarhiivis läbi vaadanud ja leidnud Livonicat (resp. Esticat) ainult XLVI osakonnast, rmt. 1, LVI osakonnast, rmt-d D 2, F 1, I 2, N 2, 19 ning I osakonnast (maksuraamatud, poola keeles *księgi poborowe*), rmt. 64. Lisaks sellele leidub Esticat 1. osakonnas (kuninglikud arved, poola keeles *rachunki królewski*), nr. 272 (l. 1—77a), Lidzba derpska za rok 1584 (Tartu staarostkonna 1584. a. tulude-kulude aruanne) ja I osakonnas, rmt. 31 (Rejstry poborowe woj. wolyńskiego i inflanckiego z lat 1564—1590 oraz rachunki niektórych królewskichy tamże). Viimane sisaldab järgmisi materjale:

1. Tartu linna ja distrikti maksuregister 1589.—1590. aastast (Wybieranie Poborow w Inflancziech w Powiecie Derptskim tak Hakowego iako czopowego y od thowarow in Anno 1589 capta et continuata in Anno 1590), l. 686—716a.

2. Põltsamaa staarostkonna tulude aruanne 1583. aastast (Regestr Prowentow Zamku Kro[li]a] Je[go] M[os]czy Iberpolskiego Anni 1583), l. 748—788a.

3. Põltsamaa staarostkonna tulude ladinakeelne koondaruanne 1588. aastast (Regestrum Prouentum Capitaneatus Iberpolensis in Livonia), l. 725—728a.

4. Põltsamaa staarostkonna tulude aruanne 1589. aastast (Regestra prowenthou Iberpolskich Anno Domini 1589), l. 729—747.

Ka maksuraamatus nr. 64 leidub kaks Liivimaalt pärinevat maksuregistrit, mida N. Beljaševski pole märganud. Üks neist (Osak. I, rmt. 64, l. 56—63) on Pärnu distrikti poola rahvusest aadli maksuregister 1588.—1589. aastast (Regestr odbierania Poboru s powiatu Pernawskiego w roku 88 i w roku 89). Teine (Osak. I, rmt. 64, l. 46—55a) on pealkirjastamata ning dateerimata Pärnu, Helme, Viljandi, Karksi, Põltsamaa ja Tartu distrikti saksa soost aadlike maksuregister. Ta kuulub ilmselt eelmise juurde, pärinedes seega siis samuti 1589. aastast. Sisu poolest on mõlemad maksuregistrid suhteliselt väheütlevad, sisaldades maavaldaja nime, puudulikke andmeid valduste ulatuse ja nimetuse kohta ning maksusumma.

Zamoyskite Arhiiv sisaldab muuhulgas materjali Tartu staarostkonna kohta aastaist 1588—1592 ning Tartu linna kohta 1582. aastast, mis on seletatav sellega, et Zamoyskite perekonna nimekaim esindaja Poola suurkantsler ja kroonihetman Jan Zamoyski oli ajavahemikus 1588—1605 Tartu staarostiks. Sellest ajast on perekonna arhiivi sattunud arhivaale, mis omal ajal olid arvatavasti staarosti kasutada. Magnaatidest Poola võimukandjatel polnud tavaks teha teravamalt vahet kroonu ja isikliku rahakoti või era- ja ametliku arhiivi vahel. Ja nii leidubki kõigis magnaatide arhiivides riigiasutustest pärinevaid dokumente, mis on sattunud sinna mõne vastaval ametikohal tegutsenud sugukonnaliikme kaudu. Teise maailmasõja lõpuni on need Tartu staarostkonna kohta käivad materjalid tõenäoliselt asunud Varssavis Zamoyskite raamatukogus, nagu osutavad kahel säilitusüksusel leiduvad signatuurid (Biblioteka Ordynacji Zamojskich, seria VIII, nr. 1Q ja nr. 1b). Vanade Aktide Pearriivi on need arhiivaalid sattunud pärast Teist maailmasõda, mille kestel Zamoyskite raamatukogu osaliselt hävis. 1959. a. sügisel olid nad kõik veel täiesti korraldamata, s. o. inventeerimata, signeerimata ja lehed nummerdamata.

¹⁷ Läti ala staarostkondadest on esindatud ainult Ērgļi ja Turaida.

¹⁸ AGAD, ASK, osakond XLVI, rmt. 1, l. 1—205 ja osakond LVI, I 2, l. 36—79. Vt. viide 7.

Zamoyskite arhiivis leiduvast Esticast märkigem järgmisi arhivaale:

1. 1586. aasta Tartu staarostkonna talupoegaderegister «Regestr Poda ... mlci Derpskich», 74 lehte. Pealkirjastatud teine leht on pikuti täpselt pooleks rebitud, mistõttu pealkiri on ainult osaliselt loetav. Registri lõpp (mõnede Kursi folvargi küla-dega) puudub. Ka dateerida saab registrit ainult võrdluse teel teise eksemplariga, mis leidub Kuninglikus Finantsarhiivis.¹⁹ Zamoyskite Arhiivis asub arvatavasti see ärakiri, mis jäi staarosti kätte, kuna üks eksemplar saadeti keskasutusse. Register kannab endist Zamoyskite raamatukogu signatuuri: seria VIII, nr. 1Q.

2. Katkend (4 lehte) mingist Tartu staarostkonna talupoegaderegistrist, mis haa-rab osa Rápina folvargi alast. Võrdlusest 1588.²⁰ ja 1592. aasta²¹ registritega selgub, et see register on koostatud ajavahemikus 1588—1592, sest üsna mitmed talupojad, kes 1588. aastal veel elasid, on käesolevas registris märgitud surnutena; kõik talupojad, kelle kohta käesolevas registris on märkus «surnud» või «pagenud», puuduvad 1592. aasta registrist. Register on poolakeelne nagu teisedki temasarnased.

3. Tartu linna 1582. aasta revisjoniaruanne (Regestr Miasta Derpskiego według ktorego kamienice mieszanom są rozdane przez panu Reuisory K. J. M. Roku 1582 ktory po skończeniu Reuisy ode mnie Stanisława Loknickiego Radzie Miesckiey iest podany). Ärakiri temast leidub Tartu linnaarhiivis nn. Wybersi revisjoniraamatus muude materjalide hulgas.²² Arvati, et revisjoniaruande originaal on kadunud,²³ kuid Kuninglikus Finantsarhiivis asuval eksemplaril leidub St. Loknicki allkiri. Järelikult oli dokument olemas enam kui ühes eksemplaris, sest ajavahemikus 1651—1656 tehtud B. Wybersi ärakiri on ilmselt kopeeritud mingist teisest, hiljem Tartu linnaarhiivist kaotsi läinud ärakirjast.

4. Tartu staarostkonna majanduslik kirjeldus 1588. aastast (Regestr odbierania Folwarkow i Rzeczy rocznych w nich bendących co starostwie Derptskiem przy wwiązaniu w to starostwo Jaśnie wielmoznego Pana Pana Jana Zamoyskiego...).²⁴ Staarostkonda on kirjeldatud seoses tema läänistamisega Jan Zamoyskile.²⁵ Seda on teostanud ning kõnesoleva dokumendi oma allkirjaga varustanud Woyciech Wnuuk, s. o. sama revident, kelle koostatud on ka 1588. aasta Tartu staarostkonna talupoegaderegister.²⁶ Tartu ökonom Georg Schencking on kirjelduse kinnitanud oma allkirja ja pitseriga (viimane on kaduma läinud). Koos 1588. aasta talupoegaderegistriga on käesolev kirjeldus väga väärtuslik allikas.

5. Tartu staarostkonna revisjoniaruanne 1591. aastast (Agrippina Reuisia. Reuzia Starostwa Derpskiego przez mię Waclawa Agrippe Casteliana Smolenskiego dzierzawie Criemonowskiego w roku panskim 1591 sprawowana.), 32 lehte. Aruanne on varustatud revideerimist teostanud Smolenski kastellaani Waclaw Agrippa allkirja ja pitseriga.

6. Tartu staarostkonna revisjoniaruanne 1591. aastast (Summarius ziemie tak oziadley iako i pustey pod poddanemi starostwa Derpskiego thakze y ynszych rzeczi ku pozitkowy należących, y dochodow z nich przichodzących Reuisyey Je[go]

¹⁹ AGAD, ASK, osak. I, rmt. 64, l. 687—757a (Regestr Poddanych Derpskich w roku 1586).

²⁰ RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 1—68a.

²¹ AGAD, Archiwum Zamoyskich, signatuurita, «Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Regestr Oeonomiey Derpsckiey...»

²² RAKA, f. 995, nim. 1, s.-ü. 21865 (Der Stadt Dorpat Revisions Buch de annis 1582, 1601 et 1656).

²³ N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskariivis, lk. 116.

²⁴ Tiitelleht on äärest kärisenud, mistõttu pealkirja lõpuosa on lünklik. Käesolevas artiklis p. 4, 6 ja 7 kirjeldatud arhivaale on kasutanud A. Tarnawski oma töös «Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572—1605)» (Lwów, 1935).

²⁵ Läänistusürik on dateeritud 17. juuniga 1588. — ЦГАДА, ф. 389, книга записей, № 75, l. 30 jj.

²⁶ Talupoegaderegistrit on kasutatud 1601. a. Rootsi revisjoni protokollil koostamisel ning selle koostisosana on ta saksakeelses tõlkes säilinud. Fotokoopia leidub RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 1—68a.

M[os]czy P. Stanisława Czieszanowskiego o Je[go] M[os]czy Pana Canclerza i Hetmana Coronnego na tho zeslanego, A tho wedlug Roku 1591 rachowanich them nizey opisanem sposobem.), 13 lehte. Aruande on alla kirjutanud Stanisław Woynowsky.

1591. aastal on niisiis Tartu staarostkonnas toimunud kaks erinevat revisjoni, neist käesolev staarost Jan Zamoyski korraldusel; aruande on talle esitatud 3. aprillil 1592 Zamościs. Kõnesoleva revisjoni kaudu taheti saada ülevaadet staarostkonna tuludest: revident võrdleb kõiki andmeid Woyciech Wnuki koostatud kirjeldusega (vt. p. 4). Nn. Agrippa revisjon (p. 5) on arvatavasti teostatud riigi keskvõimuorganite korraldusel. Staarostkonna tulude summa on selles saadud üksikutelt folvarkidelt laekuvate tulude liitmise teel, Czieszanowski aruandes aga on see leitud üksikute tululiikide liitmisel kogu staarostkonna ulatuses. Huvitav on, et arvatavasti riigikassale esitamiseks määratud Agrippa revisjoniaruandes on staarostkonna tulude summa (27 094 floriini 10 krossi) 2749 floriini 17 krossi 13½ penni võrra vähem kui staarosti tarbeks valmistatud Czieszanowski aruandes (29 843 floriini 27 krossi 13½ penni).

7. Tartu staarostkonna revisjoniaruanne 1592. aastast (Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Registr Oeconomiej Derptskey Imieniem kazdego kubiessa poddanego zagrodnika, y wszystkich Prouentow Folwarkow Czternastu). Aruande tekst katkeb 28. lehe pöördel, järgnevad tühjad lehed. 14 folvargist on jõutud kirjeldada vaid Tähtvere, «Thelma»²⁷, Kavilda, Rannu ja osalt ka Raadi mõisa-ala.

8. Tartu staarostkonna revisjoniaruanne 1592. aastast, 119. lehte. Pehmest nahast kaantel kustunud pealkiri «1. Derptskiego starostwa... roku 1592 dnia...». Sisuliselt langeb aruande algus (l. 1—34) täpselt kokku p. 7 vaadeldud 28-leheküljelise ärakirjaga. Dokument kannab endist Zamoyskite raamatukogu signatuuri: seria VIII nr. 1b.

9. Üksikuid lehti. Nende hulka kuulub leht pealkirjaga «Summarum Derpski», kus folvarkide kaupa on tabeli kujul esitatud kokkuvõtted Tartu staarostkonna talupoegade, veskite, härgade, lehmade, hobuste, külade ja asustatud adramaade arvu kohta 1592. aastal. Üks leht sisaldab Czieszanowski revisjoniaruande juurde täiendusi ja parandusi, mis puudutavad peamiselt hinnusetalupoegi. Samas heidetakse revidendile ette, et ta on folvarkide viljasaagist laekunud tuludis suurendanud 600 floriini võrra, tehes oma arvestused enne, kui vilj oli pekstud. Teine leht kujutab endast kaasaegset allkirjata ja pitserita ärakirja, millele arvatavasti Zamoyskite raamatukogus on pliiat-siga märgitud nr. 13. Tartu staarostkonna revident Woyciech Slowienskij Wnuk tõendab selles Antslas 12. oktoobril 1588 välja antud poolakeelses ürikus, et ta on Tartu ökonom Georg Schenckingi valdusse üle andnud Antsla mõisa vastavalt kuninglikule privileegile ja Jan Zamoyski korraldusele.* Üks väga kulunud dokument, mis kannab kunagist signatuuri T. 3. Ser. 3. Nr. 59, osutub rendimaksukviitungiks; Jan Zamoyski kviteerib selles 5. märtsil 1594 rendi kättesaamist vendadelt Otto ja Georg Schenckingilt Tartu staarostkonna eest. Schenckingid olid kohustatud rendina tasuma 13 000 floriini, mis oli küllaltki suur summa, sest näiteks 1586. aastal oli staarostkonna netotulu rahas ainult 13 605 floriini 5½ krossi ning pisut üle 1500 floriini väärtuses realiseerimata vilja.²⁸ Kõrge rendimäär lubab oletada, et talupoegadel lasus tugev maksupress.

Peale ülalmainitud materjalide sisaldab Esticat ulatuslik Zamoyskite kirjavaheetus, — muidugi jälle Jan Zamoyskilt pärinevas osas, mis enamikus on juba ammu publitseeritud.²⁹

²⁷ Telma, Thelma, Tellma, Teillma, Taydelma või Theomahl oli mõningatest endisest Tähtvere folvargi küladest 1589. või 1590. a. rajatud väike folvark Ulila ümbruses. Mõis ise, sellele nime andnud küla ning vastav nimekuju on hiljem kadunud.

* Ürik on publitseeritud kogumikus «Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego», Tom IV, 1585—1588, Kraków, 1948, nr. III, 46, lk. 443.

²⁸ Vt. AGAD, ASK, osakond LVI, D 2, II kd., l. 697—707a. Käseoleval juhul on ilmselt tegemist poole aasta rendiga. Vrd. A. T a r n a w s k i, Działalność Gospodorcza Jana Zamoyskiego, lk. 126.

²⁹ Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Tom I—IV, Warszawa-Kraków, 1904—1948; Archiwum domu Radziwiłłów. (Listy ks. M. K. Radziwiłła Sierotki — Jana Zamoyskiego — Lwa Sapieha.) Scriptores rerum Polonicarum VIII, Kraków, 1885; Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Podał W. Nehring, «Kwartalnik Historyczny» IV, 1890.

Sisu poolest jaguneb Vanade Aktide Peaarhiivis leiduv Estica järgmistesse põhi-gruppidesse: staarostkondade revisjoniaruanded (majanduslikud kirjeldused), staarostkondade tulude-kulude aruanded, talupoegade- ja maksuregistrid.

Revisjoniaruanded ja majanduslikud kirjeldused³⁰ koostati koha peal selleks määratud revisidentide poolt. Mõnikord oli neil kaasas eelmiste aastate aruanded ja kirjeldused võrdlemiseks ning kohalikult administratsioonilt saadud andmeid ja seletusi kontrolliti isiklike vaatluste ning talupoegadelt kogutud täiendavate teadete varal.³¹ Revisjoniaruanded on niisiis suhteliselt usaldusväärsed allikad, usaldusväärsemad kui näiteks folvarkide ja staarostkondade tulude-kulude aruanded, kus kõik arvud on täpselt «klappima» pandud. Revisjoni kui niisuguse iseloomust üldse annab väga hea ettekujutuse 1599. aasta Liivimaa revisjoniaruanne, mis publitseerituna on hõlpsasti kättesaadav (vt. viide 7).

Revisjoniaruannetes on tavaliselt loetletud külad ning nende piirides asuvad adra-, vaba- ja pobulitalud ning kalurid. Enamasti on märgitud ka taluperemeeste nimed koos talu adramaade arvuga. Eraldi on kirja pandud uusasukad, kes esialgu olid koormistest vabad, ja tühjad adramaad, eriti need, mis olid üles haritud ning kust laekus viljakümnist. Revisjoniaruannetes on esitatud ka andmed talupoegadelt nõutavate koormiste ning veskitelt ja kõrtsidelt saadavate tulude kohta. Tartu staarostkonna 1591. aasta nn. Czieszanowski revisjoniaruanne loetleb kõigele sellele lisaks talupoegade hobuseid, härgi ja lehmi; sama staarostkonna 1592. aasta revisjoni ajal on osaliselt silmas peetud ka talude tööväge.³²

Liivimaa 1599. aasta revisjoniaruanne, Vastseliina staarostkonna 1588. aasta majanduslik kirjeldus³³ ja Tartu staarostkonna 1591. aasta nn. Agrippa revisjoniaruanne sisaldavad üksikasjalisi folvarkide kirjeldusi, milledes on eeskätt antud ülevaade hoonetest, aga ka põldudest ja puu- ning juurviljaaadadest. Eriti head on Agrippa aruandes esinevad kirjeldused. Folvarkide eluhoonete, lautade, rehtede jms. nimestikud ja kirjeldused peaksid pakkuma etnograafidele väärtuslikku matrejali.³⁴ Kõik revisjoniaruanded sisaldavad andmeid folvarkide viljakülvi, -saagi ja selle realiseerimise kohta, harilikult ühtlasi napsõnaliselt põldu boniteerides (näit. hea maa, aga halvasti väetatud). Samuti tuuakse ära andmed heinasaagi kohta ja käsitletakse üksikasjaliselt mõisakarja. Juba needki andmed lubavad otsustada, et folvargimajandus Eesti alal baseerus eranditult talupoegade teotööl: folvarkide karjad on väikesed, koosnedes vaid mõneteistkümnest kuni paarikümnest lehmast, lisaks neile mullikaid ja värse, tööhärgi ega hobuseid polnud peaaegu üldse. 1588. aastal näiteks oli kogu Tartu staarostkonna folvarkides 417 täiskasvanud sarvloomaa hulgas ainult 36 tööks kõlblikku härga. Rohkem on lambaid, sigu, ka kitsi — kõik nad on revisjoniaruannetes täpselt liigitatud soo ja vanuse järgi. XVI sajandi poola keel oli tänapäeva eesti keelest rikkam vastavate oskussõnade poolest ega jäänud selles suhtes vist palju maha Saali frankide keelest, mis oli kuulus «seaterminoloogia» poolest. 1588. aasta Tartu staarostkonna ülevõtmise puhul koostatud majanduslikus kirjelduses, mis muide üldse ei huvitu talumajandusest, on peale mõisakarja ja külvide hoolega loetletud mõisaaitades leiduvad toidutagavarad (vili, jahud, tangud, või, juust jne.), tarberiistad ja nõud — raud- ja puuvitstega tündrid, vakad, õlleankrud, liha- ja kapsatünnid, pingid, taldrikud, lusikad jne. jne. Ka taoline loetelu peaks etnograafiile huvi pakkuma. Põllutööriistu pole folvarkides üldse.

³⁰ Neid kirjeldusi (inwentarz) nimetati ka visitatsioonideks ja lustratsioonideks — wizytacja, lustracja.

³¹ Vrd. J. Topolski, Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. Poznań, 1958, lk. 11.

³² Czeladz, s. o. czeladz (vrd. venekeelne «челядь») — teenijad ja majakondsed.

³³ AGAD, ASK, osak. LVI, N 2, l. 372—393, «Inwentarz zamku i woloczy zamku Nowogrodka».

³⁴ Kuninglikus Finantsarhiivis leidub ka spetsiaalne Tartu staarostkonna folvarkide hoonete kirjeldus 1587. aastast. — AGAD, ASK, osak. I, rmt. 64, l. 851—860, «Inwentarz budowania folwarkow derpskich, spisany w roku 1587 przez pany komorniki kroalia jego m-ci, a na then czas poslancow ich m-ci panow Podskarbach koronnego y W. X. L. pana Wespesiana Silnickiego y pana Sthanistawa Karaczona».

Mõistagi, et käesolev lühike iseloomustus ei saa anda kuigi täielikku pilti revisjoniaruannetes leiduva materjali ulatusest ja mitmekülgisusest. Kõikjal neis leidub huvipakkuvaid juhuslikke märkusi, mis tihti aitavad lahendada üsnagi olulisi probleeme. Leidub näiteks metrooloogilisi andmeid, kus kohalikke mõõte on võrreldud poola mõõtudega. Selgub, et mõisapõllud Tartu staarostkonnas olid mõõdetud vlokades (poola keeles *włoka*), mis olid suuremad poola ja leedu vastavast pinnamõõduühikust. Paiguti sisaldavad revisjoniaruanded andmeid ka talupoegade pagemise kohta.

Vanade Aktide Peaarhiivis säilinud revisjoniaruanded ja majanduslikud kirjeldused haaravad ainult Tartu staarostkonda 1582.³⁵, 1588., 1591. ja 1592. aastal, Vastseliina staarostkonda 1588. aastal ning Helme, Laiuse, Põltsamaa, Tarvastu ja Viljandi staarostkonda 1599. aastal. Nagu aruannete sisust nähtub, on need revisjonid (excl. 1588. a. majanduslik kirjeldus) teostatud puhtfiskaalsetel eesmärkidel — folvarkidest ning sõltumatelt talupoegadelt laekuvate tulude kindlaksmääramiseks. Samal eesmärgil püüti kindlaks määrata talude kandevõimet, eeskätt loomade ülesmärkimise teel. Üksikud märkused vihjavad ka mõisamajanduse arenguperspektiividele, näit. põldude laiendamise võimalustele.

Majanduslike kirjeldustele on sisult õige lähedased staarostkondade tulude-kulude aruanded (liczba prowentow), milledes on tavaliselt ära toodud talupoegade kohta sama laadi andmed, nagu neid leidub kirjeldusteski. Peale sissenõutud koormiste on neis fikseeritud ka iga talupoja maksuvõlad; peremehed on tihti loetletud nimeliselt. Rakkemloomade arvu kohta taludes sisaldavad andmeid ainult Viljandi ja Tarvastu tulude aruanded, samuti ka Põltsamaa staarostkonna aruanne 1583. aastast. Inimtööjõu, lehmade ja puduloomade kohta andmed puuduvad. Lisaks feodaalsest rendist saadud tuludele on iga folvargi kohta märgitud põllust ning karjast saadud sissetulek. Olgu märgitud, et karjanduse osatähtsus oli äärmiselt väike.

Tuludele järgneb aruande kulude osa. Kõigist naturaali- ja rahalistest tuludest eraldati $\frac{1}{3}$, mis oli määratud staarostile palgaks. Vastseliinas, kus staarostkond oli väike ja vaene, sai staarost poole kõigist tuludest.³⁶ Ülejäänud $\frac{2}{3}$ viljasaagist, n. ö. kuninga osast, kasutati pärast seemne eraldamist osa folvargipere, sõjavägede ning vabapalgaliste käsitöölise moonaks ja palkadeks, osa aga turustati. Ka muudest naturaalandamitest kulus osa moonaks ja palkadeks, väiksem osa turustati samuti. Rahalised sissetulekud kulutati palkadeks ning mitmesuguste materjalide ostuks. Tulude-kulude aruannete kulude osad sisaldavad väärtuslikke andmeid XVI sajandi 80-ndail aastail folvarkides toimunud ehitustegevuse ning mõisamajanduse arengu jälgimiseks. Mitmesuguste ehitusmaterjalide ostu- ja käsitöölise palgaarved räägivad ulatuslikest ehitustöödest, mis kõigis folvarkides neil aastail toimusid. Vajaduse korral on ostetud lüpsilehmi ja viljaseemet. Palgaarved sisaldavad materjali ka mõisapere arvukuse ning folvargiadministratsiooni struktuuri väljaselgitamiseks. Selgub, et oli välja kujunenud enam-vähem standardne koosseis valitseja (urządnik) ning pereemandaga (rykunia) eesotsas.

Tulude aruanded on säilinud järgmiste staarostkondade kohta: Tartu — aastaist

³⁵ Tartu staarostkonna 1582. a. majanduslik kirjeldus (AGAD, ASK, osakond LVI, D 2, I kd., l. 1—120, «Inwentarz Derpsky, w roku 1582 wczyniony przez rewizory Krola Jego mczci pana Stanisława Pekosławskiego, rothmistrza j. k. m., i pana Stanisława Lokniczkiego, sekretarza, i tychze prowentow derpskich oeconomia, od Jego krol. mczci danego, skoro po resignatie zamkow Inflanckzych przez W. K. Moskiewskiego») on sisult väga lähedane talupoegaderegistrile, erinevalt sellest aga esinevad temas lühikesed losside, veskite, järvede jne. kirjeldused ja andmed «moskva külvi» kohta. 1902. a. Iaskis R. Hausmann endale temast valmistada saksakeelse tõlke. (ENSV TA Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond, OES M. A. 168:1.) Tõlget kasutades on kõnesolevat käsitlenud R. Hausmann ise (Ueber das Inwentar der Starostei Dorpat im Jahre 1582. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1901, Jurjew (Dorpat), 1902, lk. 174—181) ja A. Westrén-Doll (Das Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 1923, lk. 32—56).

³⁶ Vt. AGAD, ASK, osak. LVI, N 2, l. 364a jj.

1582—1586, Viljandi — 1583—1590, Tarvastu — 1583—1587, Põltsamaa — 1583—1589 ja Vastseliina — 1585—1587.³⁷

Erinevalt teistest puuduvad Tartu staarostkonna tulude aruannetes adratalude loetelud, on antud ainult adramaade arv folvarkide kaupa. Selle asemel on siin koostatud spetsiaalsed talupoegade registrid (registr poddanych). Neid on Kuninglikus Finantsarhiivis säilinud kolme aasta kohta — 1584—1586.³⁸ Talupoegaderegistrites on loetletud külad ja neis elunevad taluperemehed nimepidi, kusuures on märgitud talude suurus adramaades ning tühjade adramaade arv külade kaupa.

Maksunimestikkudest on kõige olulisem ja ulatuslikum Tartu linna ja distrikti oma aastaist 1589—1590. 1589. aastast alates hakkasid Poola võimud ka Liivimaal nõudma pobori (poola keeles *pobór*) — erakorralist üldist riigimaksu.³⁹ Poboriga maksustati riigi- ja eravalduste adratalupojad, pobulid, käsitöölised, mõldrid jne. Poborist laekunud tulud on kokku võetud eriregistris. Ülalmainituga on analoogilised poola aadli maksuregister Pärnu distriktist aastaist 1588—1589 ning dateerimata saksa aadli maksuregister. Tartu linna kohta on olemas alkoholsetelt jookidelt võetava aktsiisimaksu registrid 1588.—1589. aastast, käsitöölistel ja kaupmeestelt võetavate maksude register 1589. aastast, maja- ja maamaksu register 1589. aastast ning juutide majadelt ja aedadelt võetava maksu register 1590. aastast.⁴⁰ Need materjalid on väärtuslikuks täienduseks Tartu linnaarhiivi dokumentidele, kus linna majanduselu vastavad küllaltki olulised küljed ei leia vajalikul määral kajastust.

Poola valdusalal Lõuna-Eestis teotes rida kohalikke haldus- ja kohtuasutusi (staarostid, linnusekohtud jne.), kelle tegevuse tulemusena tekkis dokumentatsiooni ning kujunesid arhiivid. Pole andmeid nende asutuste dokumentatsiooni ulatuse ega edasise saatuse kohta. Kuivõrd praegu on teada, pole ühegi nende arhiivi (välja arvatud linnade magistraatide arhiivid) säilinud tervikuna ega vähegi suurema osana. Erandiks on Tartu staarosti arhiivi riismed Zamoyskite arhiivis. Niisuguses olukorras omandavad seda suuremat väärtust riigi keskaparaati koondatud materjalid.

Juba käesolevgi põgus ülevaade näitab, et Vanade Aktide Peaarhiivis leiduv Estica võimaldab selgitada väga palju olulisi küsimusi Eesti NSV XVI sajandi lõpu ajaloost alalt, eriti sotsiaal-majanduslike probleemide osas. Ühegi teise allika alusel ei saaks me nii hästi kindlaks määrata teoorjusliku mõisamajanduse arengu taset Lõuna-Eestis, kui kasutades Vanade Aktide Peaarhiivis leiduvaid majanduslikke kirjeldusi ja tulude registreid, mis sisaldavad üksikasjalisi andmeid folvarkide ja talumajanduse viljatoodangu vahekorra kohta. Samad kirjeldused ja registrid võimaldavad saada ülevaadet Poola võimude tegevusest folvarkide rajamisel ning heita põgusa pilgu folvargi õuele ja hoonetesse. Ka talude kandevõimest annavad Vanade Aktide Peaarhiivi materjalid teistega võrreldes täielikuma pildi. NSV Liidu hoidlates leiduvatest arhivaalidest toob ainult 1590. aasta revisjoniaruanne Viljandi staarostkonna osas⁴¹ andmeid talupoegade varustatuse kohta rakkemloomadega; lehmade arvu kohta aga puuduvad igasugused andmed. Viimased küsimused kuuluvad juba tootlike jõudude valdkonda. Selles osas sisaldavad Vanade Aktide Peaarhiivi materjalid ka puhtagrotehnilisi andmeid, mis käivad külviaegade, külvikordade, üksikute kultuuride osatähtsuse, viljakuse jne. kohta. Seda, et folvarkide hoonete ja inventari kirjeldused pakuvad etnograafilist huvi, märkisime juba eespool. Mõnevõrra leidub senikasutamata materjali ka feodaalse linna uurijale. Peale selle võib Vanade Aktide Peaarhiivi materjalidest leida andmeid ka paljude niisuguste küsimuste kohta, mis on enam-vähem valgustatud juba «Leedu meetrikas» ja teistes kodumaistes arhivaalides. Kui me Põhja- ja Lääne-Eesti kohta saame teatud pildi luua juba XVI sajandi esimesest poolest säilinud vakuraamatute

³⁷ AGAD, ASK, osak. 1, nr. 272; osak. I, rmt-d 31 ja 64; osak. LVI, rmt-d D 2, F 1, I 2, N 2 ja 19.

³⁸ AGAD, ASK, osak. LVI, D 2, l. 256—346; 566—660; 687—757.

³⁹ ЦГАДА, ф. 389, № 65, l. 281—289; Vrd. Chr. Kelch, Liefländische Historia, Frankfurt und Leipzig, 1695, lk. 442.

⁴⁰ AGAD, ASK, osak. I, rmt. 64, l. 1—45.

⁴¹ ЦГАДА, ф. 389, Книга переписей № 577, l. 138 jj.

alusel, siis Kesk- ja Kagu-Eesti osas on see võimalik alles sajandi lõpust pärinevaid poola revisjoniaruandeid ja majanduslikke kirjeldusi kasutades, mida aga seni kahjuks on äärmiselt vähe tehtud. Seega on Vanade Aktide Peaarhiivis leiduvad materjalid kõige varasema teadaolevaks allikaiks omaaegse Tartu piiskopkonna sotsiaalse ja majanduse ajaloo uurimiseks.

Suurema kompleksina leidub Esticat Vanade Aktide Peaarhiivis Varssavis. Selle koosseisu kuuluv Kuninglikus Finantsarhiivis ja Zamoyskite Arhiivis säilitatavate materjalide tähtsust on Eesti feodalismi ajaloo uurimise seisukohalt raske alahinnata. Peale selle leidub Esticat väiksemas ulatuses veel mitmetes Poola Rahvavabariigi arhiivides ja raamatukogudes. Liivimaa ajaloo uurijate poolt on neid sama vähe kasutatud kui Vanade Aktide Peaarhiivis asuvaid materjale.⁴² Poola ajaloolastest on käesoleval sajandil sellele Livonica tõsisemat tähelepanu pööranud St. Herbst, eriti oma Poola-Rootsi sõda 1600.—1602. a. käsitlevas uurimuses.⁴³ Balti-saksa ajaloolastest on kõnesolevate allikatega lähemalt tutvunud H. Ramm-Helmsing. Tema töö esialgsed kokkuvõtlikud tulemused on esitatud lühiuurimuses «Das Livlandproblem in der politischen Korrespondenz Polens im 16. u. 17. Jahrhundert».⁴⁴ Tema poolt valitud teema pole juhuslik ei sisulise ega ajalise piiritlese poolest. Livonica piirub kõigis Poola arhiivides ja raamatukogudes põhiliselt Poola võimuperioodiga (XVI sajandi teise poole ja XVII sajandi algusega) ning koosneb peamiselt kirjavahetusest ja privileegide ära kirjadest; erandiks on muidugi eespool käsitletud Kuningliku Finantsarhiivi ja Zamoyskite Arhiivi materjalid. Suhtlemine, poliitiline mõttevahetus, uudiste edasiandmine jne. toimus poliitiliselt juhtivate Poola riigimeeste vahel peaaegu eranditult kirja teel, sest nad olid ruumiliselt üksteisest lahutatud, viibides kas oma mõisates, sõjaväljal, seimidel ja seimikutel, oma ametiringkondades või kuninga õukonnas, kes omakorda oli tihti reisidel. Seetõttu on kõigis Poola arhiivides ja raamatukogudes säilinud massiliselt kõrgemate võimukandjate kirjavahetust, milles XVI ja XVII sajandil oli tähtsal kohal Liivimaa probleem, nagu näitab H. Ramm-Helmsing laialdase arhiivmaterjali põhjal.

Kogu ulatuslik ja laialipaisatud Livonica ei sisalda muidugi ainult Eesti NSV ajaloo kohta käivaid andmeid. Tähtsaimaks Esticat sisaldavaks hoidlaks Vanade Aktide Peaarhiivi kõrval on Czartoryskite Muuseum Krakovis (Muzeum Książąt Czartoryskich), mis töötab praegu Poola Rahvuseumuseumi filiaalina ja mille raamatukogus leidub

⁴² Tähelepanujuhtivaist ja ülevaatlikest kirjutistest vt. N. Busch, *Livonica im fürstl. Czartoryskischen Archiv in Krakau. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands* 1909, Riga, 1910, lk. 2; A. v. Foelkersam, *Über das fürstlich Radziwillsche Familienarchiv zu Schloss Nieswiez. Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga*, Riga, 1908, lk. 315—319; H. Hildebrand, *Ueber einige in Beziehung zu Livland stehende Archivalien der Vaticanischen Bibliothek, der fürstlich Czartoryskischen Bibliothek in Krakau und der Bibliothek eines polnischen Magnaten in Warschau. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands* 1888, Riga, 1888, lk. 22—24; M. Perlbach, *Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, XIII (1886), Riga, 1886, lk. 1—23; H. v. Ramm-Helmsing, *Livonica in polnischen Archiven. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands* 1934, Riga, 1935, lk. 8. Vt. teade «Rig. Rundschau» 16. jaan. 1934.; О. Я. Варес, *Документальные материалы по истории ЭССР в архивах зарубежных стран. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria»* 1958, nr. 4, lk. 369—370.

⁴³ St. Herbst, *Wojna inflancka 1600—1602. Warszawa*, 1938; vrd. St. Herbst, *Der Livländische Krieg 1600—1602. Pirmā Baltijas Vēsturnieku Konference Rīgā* 16.—20. VIII 1937, Rīgā, 1938, lk. 380—390; sealsamas, lk. 381, vt. andmeid kasutatud arhiivmaterjalide kohta.

⁴⁴ *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.—9. Dez. 1934. Riga*, 1936, lk. 101—128.

Esticat üksikutes säilitusüksustes,⁴⁵ Käsikiri nr. 2073 sisaldab Sigismund III kirju XVII sajandi algusaastailt Jan Karol Chodkiewiczile, Leedu suurhetmanile ja Liivimaa asehaldurile. Kuus neist puudutavad otseselt Lõuna-Eesti ala, käsitledes feodaalse maaomandi jagamist Poola-Rootsi sõjas teeneid osutanud poola ja saksa feodaalidele. J. K. Chodkiewicz ise saab 1605. aastal pärast Jan Zamoyski surma Tartu staarostkonna (Ms. 2073, l. 35 ja 99), teisal (Ms. 2073, l. 93, 103, 123 ja 153) teeb kuningas asehaldurile ülesandeks läänistada kadutseeritud eramõisaid Tartu, Laiuse, Helme, Pärnu jt. staarostkondades teenekatele poolakatele ja liivimaalastele, nagu Laiuse staarostile Otto Dönhoffile jt. Teistes, kitsamas mõttes Esticat sisaldavates käsikirjades domineerib korrespondents, mis valgustab Poola võimude Liivimaa poliitikat, Poola-Rootsi suhteid ning otseselt sõjategevust. Kirjavahetus kuninga ja magnaatide ning magnaatide eneste vahel haarab peamiselt puhtstrateegilisi küsimusi. Tähtsamaid sedalaadi materjalidega käsikirju on nr. 917, mis sisaldab Jan Karol Chodkiewicz kirju ja sõjateateid (J. K. Chodkiewicz kirjavahetus on üldse väga rikkalikult esindatud), samuti 12 vanemat ärakirja Võnnu presidendi Georg Fahrensbachi kirjadest kuningale Poola-Rootsi sõja alguskuudest (1600. a.). Peamiselt sõjaküsimusi käsitlevat kirjavahetust aastait 1601—1613 sisaldab ka käsikiri nr. 126 (l. 35—340).

Otseselt Eesti ala käsitlevaid materjale leidub mõnevõrra ka Krakovis Jagelloonide Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonna Livonicas.⁴⁶ Rohkesti leidub Liivimaa privileegide ärakirju (käsikirjad nr. 3351, 3729 II kd., 6362). Sigismund Augusti privileeg muide esineb seal kolmes XVIII sajandi ärakirjas (käsikiri 3729 II kd., nr. 5; käsikiri 6362, l. 12—20a; käsikiri 11/1952, l. 21—43). Säilitusüksus nr. 2418 DD XII. 6 näiteks sisaldab G. Fahrensbachi, Jan Zamoyski jt. kirjade ärakirju ja kontsepte aastait 1587—1620 (l. 54—96). Ühes kirjas Poola-Rootsi sõja algul käsib Jan Zamoyski Tartu linnal hertsog Karli vägedele tublisti vastu panna (l. 80).

Arhiivides ja raamatukogudes töötamisel tuleb aga alati silmas pidada, et kataloogid ja nende indeksid ei kajasta dokumentide sisu, vaid on koostatud pealkirjade ning kirjade titulaarosade andmeil. Urijatel tuleb aega leida, et isiklikult tutvuda nende paljude sadade köidete ja mappidega, mis oma pealkirja järgi ei paku midagi, kuid tegelikult võivad sisaldada väärtuslikku materjali. Nii võib päevavalgele tulla veel väärtuslikku senitundmata Esticat XVI—XVII sajandist, veel varasemast ning võib-olla ka hilisemast ajast. Oodata võiks taolisi leide mitte ainult Czartoryskite muuseumi ja Jagelloonide Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonna ulatuslikes fondides, vaid ka Poola Teaduste Akadeemia Krakovi filiaali raamatukogu käsikirjade osakonnas,⁴⁷ kus kataloogi järgi Esticat üldse ei leidu, endise Poznańis asunud Raczyńskite raamatukogu säilinud materjalide hulgas, mis olid tuntud rohkearvulise Livonica poolest, ja mitmetes muudes vähetuntud ja -kasutatud hoidlates. Samuti pole võimatu, et Poola Rahvavabariigi raamatukogudes avastatakse meie vanemaid trükiseid, sest Poola raamatukogude haruldaste raamatute fondid on sellelt seisukohalt ju täiesti läbi vaatamata. Kõigi nende Poola Rahvavabariigi arhiivides ja raamatukogudes leiduvate ajalooallikate ulatuslikum ja põhjalikum kasutamine aitaks tunduvalt edasi viia Eesti NSV XVI ja XVII sajandi ajaloo uurimist.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut

Saabus toimetusse
24. II 1960

⁴⁵ J. Korzeniowski, St. Kutrzeba, *Catalogus codicum manuscriptorum Musei principum Czartoryski Cracoviensis*, Vol. I—II, Cracoviae, 1887—1912. Jätkeb käsikirjalise kataloogina kohapeal. Indeksid kajastavad ainult dokumentide pealkirjades leiduvaid isiku- ja kohanimedid.

⁴⁶ Wł. Wisłocki, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, I—II, Kraków, 1877—1881. Jätkeb käsikirjalise kataloogina kohapeal.

⁴⁷ J. Czubek, *Katalog rękopisów Akademji Umiejętności w Krakowie*, Kraków, 1906. Dodatek I, Kraków, 1912. Jätkeb kaartkataloogina kohapeal.

ESTICA В ГЛАВНОМ АРХИВЕ ДРЕВНИХ АКТОВ В ВАРШАВЕ

Э. Тарвел

Резюме

Так называемое польское время является одним из наименее изученных периодов истории Эстонии, получившим весьма слабое освещение как в прибалтийско-немецкой и эстонской буржуазной, так и в эстонской советской историографии. Если не считать предвзято отрицательного отношения прибалтийско-немецких историков к деятельности польских властей, то основной причиной такого положения является недостаточность как опубликованных, так и хранящихся в архивах республики исторических источников о южной Эстонии конца XVI — начала XVII вв. Даже все материалы, имеющиеся в архивах Эстонской ССР, вместе взятые не могут дать сколько-нибудь полного представления об обстоятельствах того времени. Из остальных архивов Советского Союза наибольшим количеством материалов об этом периоде обладает Центральный государственный архив древних актов СССР (фонд «Литовская Метрика»), содержащий документы по истории феодального землевладения и аграрной политике польских властей в Эстонии.

Гораздо более полную картину позволяют составить материалы, хранящиеся в Главном архиве древних актов (Archiwum Głównie Akt Dawnych) в Варшаве. Документы, касающиеся Эстонии, сосредоточены здесь в двух фондах — Архиве Коронного казначейства (Archiwum Skarbu Koronnego) и Архиве Замойских (Archiwum Zamoyskich). С материалами, хранящимися в Архиве Коронного казначейства, наша общественность частично знакома благодаря обзору Н. Ф. Беляшевского¹, который, однако, упустил из виду 7 документов, представляющих собой регистры доходов и налогов конца 1580-х годов. Архив Замойских содержит ценные, почти не использованные материалы, в первую очередь отчеты о ревизиях Тартуского староства в конце XVI в. Основную часть материалов об Эстонии в Главном архиве древних актов составляют отчеты о ревизиях и инвентари, налоговые регистры, отчеты о доходах и расходах староств и крестьянские регистры. Эти материалы содержат данные о структуре фольварочного хозяйства, сельскохозяйственной продукции фольварков, условиях сбыта, соотношении между продукцией фольварков и феодальной рентой, взимавшейся с крестьян. Все эти данные безусловно необходимы для определения уровня развития барщинно-фольварочного хозяйства. Кроме того, названные материалы содержат сведения об экономическом потенциале крестьянских хозяйств, особенно об их обеспеченности рабочим скотом, сведения агротехнического и этнографического порядка и т. п.

В Главном архиве древних актов Estica представлена в виде отдельного, довольно крупного комплекса, но соответствующие материалы имеются также в других архивах и библиотеках Польской Народной Республики, особенно в Кракове — в Музее Чарторыйских и в отделе рукописей библиотеки Ягеллонского университета. В этих хранилищах Estica состоит главным образом из политической корреспонденции высокопоставленных польских чиновников второй половины XVI — начала XVII вв. Поскольку индексы каталогов названных хранилищ не отражают в полной мере содержание единиц хранения, есть основания предположить, что здесь могут быть обнаружены новые, неизвестные до сих пор материалы по истории Эстонии. Ценные открытия подобного рода весьма вероятны и в других архивах и библиотеках Польской Народной Республики, с фондами которых ученые, изучающие историю Эстонской ССР, еще систематически не ознакомились.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
24. II 1960

¹ Н. Ф. Беляшевский, Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архиве б. Финансового управления Царства Польского. Труды Десятого археологического съезда в Риге 1896, т. III, Москва, 1900, стр. 67—91.

DIE ESTICA IM HAUPTARCHIV DER ALTEN AKTEN IN WARSCHAU

E. Tarvel

Zusammenfassung

Die sog. polnische Periode ist ein am mangelhaftesten untersuchter Zeitabschnitt in der Geschichte Estlands im Feudalismus. Sie ist schwach vertreten sowohl in der deutschbaltischen als auch in der estnischen bürgerlichen und in der estnischen sowjetischen Historiographie. Die deutschbaltischen Geschichtsforscher haben die Tätigkeit der polnischen Behörden tendenziös negativ behandelt und zum Teil verschwiegen, sonst aber ist die Unzulänglichkeit der Forschungsarbeit hauptsächlich durch den Mangel sowohl an publiziertem als auch in einheimischen Archiven befindlichem, Südestland am Ende des 16. und am Anfang des 17. Jahrhunderts betreffendem Quellenmaterial zu erklären. Selbst die in den Archiven der Estnischen SSR befindlichen Materialien allesamt genommen vermögen über die damaligen Zustände kein annähernd klares Bild zu schaffen. Ausserhalb der Archiven der Estnischen SSR befinden sich wichtige Quellenmaterialien des 16. und 17. Jahrhunderts im Staatlichen Zentralarchiv für alte Urkunden der UdSSR (in Moskau), wo die sog. «Litauische Metrik» Dokumente über die Geschichte des feudalen Grundbesitzes in Estland sowie über die Agrarpolitik der polnischen Behörden enthält.

Ein viel vollständigeres Bild ermöglichen die Fonds des Hauptarchivs der Alten Akten (Archiwum Główny Akt Dawnych) in Warschau. Estica finden sich hier in zwei Fonds: im Königlichen Finanzarchiv (Archiwum Skarbu Koronnego) und im Zamoyski-Archiv (Archiwum Zamoyskich). Diesbezügliche Materialien des Königlichen Finanzarchivs sind zum Teil von N. Beljaschewski¹ an die Öffentlichkeit gebracht worden; doch hat er 7 Dokumente übersehen, die Einnahmen- und Steuerregister vom Ende der 1580-er Jahre darstellen. Das Zamoyski-Archiv enthält wertvolle, fast unerforschte Materialien — vor allem Revisionsberichte — über die Starosteitartu am Ende des 16. Jahrhunderts.

Die im Hauptarchiv der Alten Akten aufbewahrten Estica sind vor allem durch Revisionsberichte, Inventare, Steuerregister, Einnahmen- und Ausgabenrechnungen der Starosten und Bauernverzeichnisse vertreten. Diese Materialien bieten Angaben über den Aufbau der Gutswirtschaft, über die landwirtschaftliche Produktion der Staatsgüter, Absatzbedingungen und über das Verhältnis der gutswirtschaftlichen Produktion und der bäuerlichen Produkten- und Geldrente. Alle diese Angaben sind für die Bestimmung des Entwicklungsniveaus der auf Fron beruhenden Gutswirtschaft unentbehrlich. Ausserdem geben die Materialien Aufschluss über die wirtschaftliche Tragkraft der Bauernstellen (besonders über die Zahl des Arbeitsviehs), bringen verschiedene landtechnische und ethnographische Details usw.

Im Hauptarchiv der Alten Akten sind die Estica zwar am zahlreichsten vertreten, doch finden sich entsprechende Materialien auch in anderen Archiven und Bibliotheken der Polnischen Volksrepublik, besonders im Czartoryski-Museum und in der Manuskriptenabteilung der Jagellonischen Universitätsbibliothek in Krakau. Die dort aufbewahrten Estica bestehen hauptsächlich aus politischer Korrespondenz polnischer Machthaber aus der zweiten Hälfte des 16. und aus dem Anfang des 17. Jahrhunderts. Da die Namenregister der Kataloge in diesen Archiven den tatsächlichen Inhalt der aufbewahrten Akten nicht immer ausführlich angeben, können beide Sammlungen bisher unbekanntes Estica enthalten. Auch in anderen Archiven und Bibliotheken der Polnischen Volksrepublik, deren Fonds von den Erforschern der Geschichte der Estnischen SSR bisher nicht systematisch durchgesehen worden sind, kann noch viel Wertvolles zu finden sein.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der
Estnischen SSR*

Eingegangen
am 24. Febr. 1960

¹ Н. Ф. Беляшевский, Материалы по истории Прибалтийского края, хранящиеся в архивах б. Финансового Управления Царства Польского. Труды Десятого археологического съезда в Риге 1896, т. III, Москва, 1900, S. 67—91.